

Bernard Lewis

KDE SE STALA CHYBA?

**Vliv Západu na Střední východ
a jeho následná odpověď**

Bernard Lewis

WHAT WENT WRONG?

Western Impact and Middle Eastern response

Přeložil Ladislav Dlabal

This translation of *What Went Wrong?*, originally published in English in 2002 by Oxford University Press, Inc., is published by arrangement with Oxford University Press, Inc. U.S.A.

Překlad původního anglického originálu *What Went Wrong?*, vydaného v roce 2002 nakladatelstvím Oxford University Press, Inc., je uveřejněn po dohodě s Oxford University Press, Inc. U.S.A.

Copyright © 2002 by Bernard Lewis

Translation © Ladislav Dlabal, 2003

ISBN 978-80-7511-230-9

Bernard Lewis

KDE SE STALA CHYBA?

Vliv Západu na Střední východ a jeho následná odpověď.

Z anglického originálu *What Went Wrong?*:

Western Impact and Middle Eastern Response

vydaného nakladatelstvím Oxford University Press v New Yorku
v roce 2002

přeložil Ladislav Dlabal

Odborný redaktor Tomáš Strnad

Odpovědná redaktorka Hedvika Norová

Obálka Second Vision Design

Vydalo nakladatelství a vydavatelství

VOLVOX GLOBATOR

Štítného 17, 130 00 Praha 3

www.volvox.cz

jako svou 1066. publikaci

E-kniha purehtml.cz

Vydání druhé

Praha 2016

Adresa knihkupectví

VOLVOX GLOBATOR Štítného 16, Praha 3

Předmluva

Tato kniha byla již ve fázi stránkových korektur, když došlo 11. září 2001 k teroristickým útokům v New Yorku a Washingtonu, a proto o nich nepojednává a ani se nezabývá jejich bezprostředními příčinami a následky. Přesto se kniha těchto útoků týká, jejím cílem však není zkoumat, co stalo a co následovalo, nýbrž co se dělo předtím – ukázat na širší ploše dlouhý sled událostí, idejí a postojů, které těmto událostem předcházely a do jisté míry je zapříčinily.

B.L.

Princeton, N.J.

15. října 2001

Úvod

Kde se stala chyba? Lidé v celém islámském světě a zejména na Středním východě se tímto způsobem ptají už dlouho. Bylo to však především setkávání jejich kultury se Západem, jež podnítilo formulování obsahu takové otázky i jejího následného vyjádření. Muslimové si poprvé uvědomili, do značné míry v důsledku okolností, rozsahu a trvání takový střetů, stávajících se příčinou dalších událostí, že ne zcela všechno je v jejich vlastní společnosti v pořádku. Ale ať už je forma a způsob takto položené otázky i následně formulovaných odpovědí jakýkoli, je nesporné, že v islámském světě existuje citelné porozumění pro rostoucí sklíčenost, zvyšující se naléhavost a později i překypující hněv, jež tuto otázku i odpověď vyjadřují.

Islámský svět má skutečně pádný důvod pro kladení takových otázek, pro stav znepokojení a dokonce i pro pocity hněvu. Po několik staletí stál na výsluní civilizace a dosáhl řady úspěchů. Ve vnímání muslimů se islám vlastně s civilizací překrýval, neboť za jeho hranicemi se nacházeli jen barbaři a nevěřící. Tento způsob chápání sebe sama i ostatních se však těšil přízni většiny ostatních (ne-li všech) civilizací – řecké, římské, indické, čínské, a mohli bychom přidat i modernější příklady.

V období mezi zánikem starověku a rozbřeskem moderní doby, tedy v těch staletích, která se v evropské historii označují jako středověk, nebyl islámský nárok na takové pojetí bez jistého oprávnění. Muslimové si samozřejmě uvědomovali, že zde existují i jiné více či méně civilizované společnosti – v Číně, v Indii a v křesťanském světě. Avšak Čína byla vzdálená a takřka neznámá a Indie se nacházela v průběhu procesu podmaňování a islamizace. Křesťanství mělo jistý zvláštní význam – především v tom, že dalo vzniknout jedinému vážnému soupeři islámu jako celosvětovému náboženství a světové mocnosti. Avšak z pohledu muslimů mělo být křesťanské náboženství vytlačeno konečným islámským zjevením a křesťanská moc měla být

postupně podrobována významnější, bohem řízenou mocí islámu.

Pro většinu středověkých muslimů křesťanství původně symbolizovala Byzantská říše, jejíž území se postupně zmenšovalo a její moc trvale slábla až do konečného zániku, jež následoval poté, co Turci v roce 1453 dobyli Konstantinopol. Vzdálenější evropské státy byly často vnímány v obdobném světle jako odlehlejší africké země – jako území vnější temnoty, barbarství a bezbožnosti, odkud se nebylo čemu učit a jen máloco se dalo dovážet s výjimkou otroků a základních surovin. Pro severní i jižní barbary bylo nejlepší perspektivou začlenění do říše chalífů, protože tím by dosáhly výhod nabízených islámským náboženstvím a civilizace.

Během přibližně prvního tisíce let po nástupu islámu se možnost jejich začlenění zdála nepravděpodobná a muslimové činili opakované pokusy, aby takového stavu dosáhli. Muslimské armády, postupující v průběhu 7. století z Arábie, dobyly Sýrii, Palestinu, Egypt a severní Afriku. Všechna tato území byla do té doby součástí křesťanského světa a většina z nových stoupenců islámu, do té doby etablovaného v západním Íránu a Arábii, konvertovala od křesťanství. V 8. století arabské muslimské síly, nyní spojené s berberskými konvertity, vyrazily ze svých základů v severní Africe a dobyly Španělsko i Portugalsko a vpadly do Francie. V 9. století podrobily Sicílii a pokusily se o vpád na italskou pevninu. V roce 846 vyplula ze Sicílie námořní výprava, jejímž lodím se dokonce podařilo proniknout do vod Tibery a arabské armády následně vyplenily Ostii a Řím. Tato akce podnítila první pokusy o zorganizování účinného křesťanského protiútku. Následná řada vojenských tažení, označovaných jako křížové výpravy, jejichž cílem bylo dobytí Svaté země, skončila nakonec nezdarem a definitivním vypuzením křížáků ze Svaté země.

Bospor s hrady Evropa a Asie od Thomase Alloma.

V Evropě však byly křesťanské armády mnohem úspěšnější. Na konci 11. století byli muslimové vypuzeni ze Sicílie a v roce 1492, téměř osm století po muslimském vylodění na území Španělska, skončila vítězně zdlouhavá reconquista (křesťanské znovudobytí Iberského poloostrova), která otevřela cestu k expanzi křesťanů do Afriky a Asie. Evropské křesťanstvo však ohrožovaly i další muslimské útoky. V letech 1237–40 si na východě tatarská Zlatá horda podmanila Rusko a v roce 1252 chán Zlaté hordy spolu se svými poddanými konvertoval k islámu. Rusko bylo spolu se značnou částí východní Evropy podřízeno muslimské vládě a teprve na konci 15. století se Rusům definitivně podařilo vymanit zemi z toho, co nazývali „tatarským jhem“. Mezitím však začala třetí vlna muslimského útoku v podobě náporu osmanských Turků, kteří dobyli Anatolii, zmocnili se starověkého křesťanského města Konstantinopole, vtrhli na Balkánský poloostrov, který kolonizovali, a dokonce ohrožovali samotné srdce Evropy, když

se jim dvakrát podařilo proniknout až k branám Vídne.

Ve vrcholném období islámské moci existovala pouze jediná civilizace, která byla svou úrovní, standardem a mírou dosažených úspěchů srovnatelná s islámskou – tou byla přirozeně Čína. Ale čínská civilizace zůstávala v podstatě lokální a omezená na jedinou oblast, východní Asii, a na jedinou rasovou skupinu. Do jisté míry se tato civilizace rozšiřovala, avšak pouze na území sousedních a příbuzných národů. Islám naopak vytvořil světovou civilizaci s početnými etniky a rasami, civilizaci mezinárodní a snad bychom dokonce mohli říci – interkontinentální.

Muslimům se po staletí zdálo, že jejich obraz světa i sebe sama se opírá o pevné základy. Islám představoval nejsilnější světovou vojenskou moc – muslimské armády ve stejné době vpadly do Evropy a Afriky, Indie a Číny. Muslimský svět byl rovněž nejvýznamnější hospodářskou mocností světa, obchodující se širokým sortimentem komodit prostřednictvím rozsáhlé sítě obchodních vztahů a komunikací v Asii, v Evropě a v Africe; mocností, která dovážela otroky a zlato z Afriky, otroky a vlnu z Evropy a která obchodovala s civilizovanými zeměmi v Asii s různými druhy potravin, látek a výrobků. Muslimská civilizace dosáhla v oblasti umění a věd dosud nejvyšší úrovně v lidské historii, když převzala znalosti a zkušenosti starověkého Středního východu, Řecka a Persie[1], a přidala k nim nové významné inovace převzaté zvenčí, například užívání a výrobu papíru z Číny nebo desítkovou početní soustavu z Indie. Bez těchto novinek by bylo obtížné představit si moderní literaturu či vědu. Bylo to právě na islámském Středním východě, kde byly indické číslice poprvé zahrnuty do zděděné soustavy matematických znalostí. Ty byly poté ze Středního východu přeneseny na Západ, kde jsou až doposud známy jako arabské číslice. Jejich název vzdává poctu nikoli svým objevitelům, nýbrž těm, jenž je poprvé přinesli do Evropy. Učenci a vědci islámského světa rozmnožovali toto bohaté tradované dědictví o nesmírně významné příspěvky díky svým vlastním pozorováním, experimentům a myšlenkám. Středověká Evropa byla v umění i vědách

převážně pouhým žákem, částečně závislým na islámském světě a spoléhajícím se na arabské mutace i v řadě případů jinak neznámých děl řeckých klasiků.

Tento poměr se však náhle změnil. Evropané začali dosahovat významných pokroků v kultuře a umění ještě před tím, než v Evropě začala renesance. Díky objevování „nových znalostí“ postupovali mílovými kroky a vědecké i technologické a nakonec i kulturní dědictví islámského světa zanechávali daleko za sebou.

Muslimové si však tuto skutečnost po dlouhou dobu vůbec neuvědomovali. Období intenzivní překladatelské činnosti, které v předešlých staletích přineslo do zorného pole muslimů i dalších arabských čtenářů řadu řeckých, perských a starosyrských děl, se chýlilo ke svému závěru, a nová evropská exaktní literatura jim byla takřka zcela neznámá. Až do konce 18. století byla na Středním východě přeložena jen jediná lékařská kniha – pojednání o syfilidě ze 16. století, které v roce 1655 dostal darem turecký sultán Mehmet IV. [2] Významná je nejen volba titulu, ale i datum jeho vzniku. Tato choroba, údajně amerického původu, přišla do islámského světa z Evropy a v arabštině, perštině, turečtině i dalších jazycích je stále ještě známá jako „franská nemoc“. Osvojit si franské léčebné prostředky pro léčbu franské nemoci se muslimům muselo zdát nejenom vhodné, ale i opodstatněné. Nehledě na to, renesance, reformace i technologická revoluce se Evropou ve skutečnosti šířily bez sebemenšího zájmu ze strany islámských zemí, kde stále ještě přežíval sklon odmítat obyvatele ze zemí za západní hranicí jako zaostalé a nevzdělané barbary, považované dokonce za mnohem méněcennější než kultivovanější nevěřící z východní Asie. Ti vlastnili alespoň užitečné dovednosti a prostředky, které mohli předávat. Evropané dlouho neměli ani jedno, ani druhé. Takové hodnocení po dlouhou dobu odpovídalo skutečnému stavu. Avšak v určité chvíli se stalo přžitým.

Ponaučení z historie se obvykle nejsrozumitelněji a nejjasněji získává na bitevním poli, avšak někdy může dojít k určitému odkladu,

než je takové ponaučení pochopeno a využito. V křesťanském světě se definitivní porážka Maurů ve Španělsku v roce 1492 a vymanění Ruska z nadvlády islamizovaných Tatarů přirozeně chápaly jako rozhodná vítězství. Podobně jako Španělé a Portugalci, i Rusové pronásledovali své bývalé vládce do jejich mateřských zemí, Rusové však v tomto úsilí dosáhli daleko větších a trvalejších úspěchů. Spolu se zábořem Astrachaně v roce 1554 dosáhli i břehů Kaspického moře; v následujícím století pak získali severní pobřeží Černého moře, a tím začal dlouhý proces podmaňování a kolonizace, která začlenila rozsáhlá muslimská území do ruského impéria.

Avšak v srdci islámu se tyto události na vzdálených civilizačních hranicích zdály jako méně významné a v očích muslimů byly v každém případě zastíněny takovými zásadními a mnohem významnějšími vítězstvími, jaké představovaly potupné vypuzení křižáků z Levanty ve 13. století, dobytí Konstantinopole v roce 1453 a triumfální pochod tureckých armád celým Balkánem až k odolávajícímu křesťanskému říšskému městu Vídni. Zde se naopak tyto události jevily jako neodvratný postup islámu a porážka křesťanského světa.

Osmanský sultán, stejně jako jeho vrstevník a sok císař Svaté říše římské, měl samozřejmě politické soupeře i sektářské vyzývatele uvnitř vlastního náboženského světa. Byl to však sultán, který se dokázal mnohem úspěšněji než císař vyrovnat s těmito vyvstávajícími hrozbami. Na přelomu 15. a 16. století měli Osmané dva muslimské sousedy. Starším z nich byl mamlúcký sultán Egypta, jehož hlavním městem byla Káhira a který ovládal celou Sýrii a Palestinu a také – což bylo mnohem významnější – islámská svatá místa v západní Arábii. Druhým sousedem Osmanů byla Persie, která byla znovu sjednocena pod novou dynastií s novým ideovým a náboženským nábojem. Zakladatel této dynastie šáh Esmá'íl Safaví (vládl 1501–1524), turecky mluvící šiita z Ázerbájdžánu, poprvé od arabského záboru v 7. století podřídil všechna území Íránu jedinému vládci. Jako náboženský vůdce a – možná více než – politický a vojenský vládce učinil ší'itu oficiálním státním náboženstvím, a tím ostře odlišil muslimskou Íránskou říši od

jejich sunnitských sousedů na obou stranách – na východ od Střední Asie i Indie a na západ od Osmanské říše.

Nástěnná malba v Isfahánu, znázorňující evropského návštěvníka. Isfahánské pavilony Chichil Sutun (Čtyřicet sloupů), pocházejících z konce 16. století a přestavěných v roce 1706.

Po jistý čas ohrožoval on i jeho nástupci, šáhové safíjovské dynastie, nároky osmanských sultánů na politickou svrchovanost a náboženské vůdcovství. Osmanský sultán Selim I., zvaný Ukrutný, který panoval v letech 1512–20, podnikl vojenská tažení proti oběma sousedům. Dosáhl podstatného, nikoli však konečného vítězství v boji proti íránskému šáhovi a naprostého a definitivního vítězství nad mamlúckým sultánem Egypta. Egypt byl začleněn do Osmanské říše i se svými državami. Persie si však udržela samostatnost a stala se nejen osmanským konkurentem, ale především nepřátelským státem. Busbecq, říšský vyslanec v Istanbulu, šel dokonce tak daleko, že prohlásil, že to byla jen perská hrozba, která Evropu zachránila od bezprostředního tureckého záboru. „Na [turecké] straně jsou zdroje mocné říše, neochabující síla, zvyk vítězit, odolnost vůči námaze, jednota, disciplína, střídmost a ostražitost. Na naší straně je obecná nouze, osobní přepych, tenčící se síla, zlomený duch, nedostatek odolnosti a výcviku; vojáci jsou neukáznění, důstojníci hrabiví; kázní je opovrhováno; bezuzdnost, nedbalost, opilství a zhýralost jsou častými jevy; a nejhorší ze všeho – nepřítel si přivykl vítězit a my prohrávat. Můžeme být na pochybách, jaký výsledek to všechno bude mít? Jediná Persie zasahuje v náš prospěch; vždyť nepřítel, poněvadž spěchá s útokem, nesmí z této hrozby ve svých zádech spouštět oči. Ale Persie náš osud jenom oddaluje; nemůže nás spasit. Až se Turci vypořádají s Persií, pak skočí po našich hrdlech, podporovaní silou celého Východu; jak jsme nepřipravení, netroufám si ani říci!“^[3] Ještě nedávno mnozí západní pozorovatelé, kteří hovořili o Sovětském svazu a Číně, používali podobné výrazy, které se však nakonec projevíly jako stejně pochybené.

Jak se později ukázalo, Busbecqovy obavy byly neoprávněné. Osmané a Peršané pokračovali ve svém vzájemném zápase až do 19. století, ale v té době už sotva mohli představovat hrozbu pro kohokoli jiného než pro vlastní poddané. Čas od času se v té době objevovala myšlenka na uzavření potenciálního protiosmanského spojení,

avšak její účinek byl vždy jen minimální. Roku 1523 šáh Esmá'íl, stále těžce pociťující vlastní porážku, zaslal dopis císaři Karlu V., v němž vyjadřoval svůj údiv nad válečným zápasem evropských mocností namísto vzájemného spojení sil proti Osmanům. Tato výzva však nebyla vyslyšena a císař mu nezaslal žádnou odpověď až do roku 1529. V té době byl však šáh již pět let po smrti.

V následujícím období se Persie stáhla a za Selimova nástupce Süleymana „Nádherného“ (vládl 1520–1526) dokázali Osmané zahájit další etapu expanze do Evropy. Významná bitva u Moháče, v tehdejších Uhrách, v srpnu 1526 přinesla Turkům přesvědčivé vítězství a otevřela jim cestu k prvnímu obléhání Vídně v roce 1529. Přestože tato akce skončila tureckým neúspěchem, na obou stranách byla vnímána pouze jako oddálení a nikoli jako porážka. Otevřelo se tak dlouhé období bojů o ovládnutí srdce Evropy.

Křesťanské mocnosti však občas dosahovaly jistých úspěchů, jedním z nich bylo významné vítězství v bitvě u Lepanta v roce 1571 v Patraském zálivu u řeckého pobřeží. V Evropě bylo toto vítězství přijato s nadšením jako obrovský triumf. Celý křesťanský svět vítězství nadšeně oslavoval a skotský král Jakub VI. (budoucí anglický král Jakub I. Stuart) byl dokonce natolik dojat, že složil extatickou oslavnou báseň.[4] Turecké archivy uchovaly zprávu, jejímž autorem byl kapudan paša, vyšší důstojník, který velel tureckému loďstvu a jehož popis bitvy u Lepanta zahrnuje pouhé dva řádky: „Loďstvo Bohem řízené říše se střetlo s loďstvem mrzkých nevěřících a Alláhova vůle se obrátila jiným směrem.“[5] Jako vojenská zpráva postrádá toto líčení podrobnější popis, nikoli však upřímnost. V osmanské historii je tato bitva známá jednoduše jako *Singin*, což znamená naprostý debakl či zdrcující porážku.

Nakolik však Lepanto změnilo situaci? Odpověď je jednoznačná – nijak podstatně. Pokud bychom zkoumali mnohem závažnější otázku námořní moci, neřku-li daleko významnější otázku vojenské moci v celém regionu, Lepanto neznamenal pro Osmanskou říši nic více než

menší neúspěch, z něhož se však rychle vzpamatovala. Celá situace je výstižně zachycena v rozhovoru, který zaznamenal osmanský kronikář, ten nám vypráví, že když se sultán Selim II. zeptal velkovezíra Sokollů Mehmeta paši na výši nákladů, potřebných na opětovné vybudování loďstva po jeho zničení u Lepanta, velkovezír mu odpověděl: „Síla a bohatství naší říše jsou takové, že kdybychom si přáli celé loďstvo vybavit stříbrnými kotvami, hedvábným lanovým a saténovými plachtami, mohli bychom si to dovolit.“[6] To je samozřejmě vzletná nadsázka, zároveň však velmi přesný obraz skutečného významu bitvy u Lepanta – mimořádné události pro armády Západu a pro Východ jen drobné zčeření hladiny. Základní hrozba byla neustále přítomna. V 17. století turečtí pašové stále ještě panovali v Budínu a Bělehradě a berberští korzáři ze severní Afriky podnikali loupeživé nájezdy na pobřeží Anglie, Irska a roku 1627 dokonce i na pobřeží Islandu, přičemž domů se vraceli s lidskou kořistí, kterou pak prodávali na alžírských trzích s otroky.

Na konci 16. a na začátku 17. století se Persie stala v tomto boji znovu významným činitelem. Šáh [°]Abbás I., zvaný Veliký, byl v mnoha ohledech nejúspěšnějším panovníkem celé safíjovské dynastie. Za své zpáteční cesty do hlavního města, následující po vítězství nad Uzbeky ve Střední Asii v roce 1598, vešel v kontakt se skupinou Evropanů, vedených dvěma Angličany, bratry sirem Antonym a sirem Robertem Sherleyovými. Pravděpodobně na jejich návrh poslal několik dopisů s nabídkou vzájemného přátelství papeži, císaři Svaté říše římské a celé řadě dalších evropských monarchů včetně anglické královny a benátského dóžete. Tyto listy však přinesly jen nepatrný výsledek. Daleko větší význam měla reorganizace a přezbrojení perské armády, které byly provedeny s pomocí bratrů Sherleyových a dalších Evropanů. V letech 1602–12 a znovu 1616–27 vedly Persie a Turecko válku, přičemž Persie dosáhla několika úspěchů. Tento zápas Turky sužoval natolik, že byli roku 1606 donuceni uzavřít s Rakušany mír.

Žitvatorocká smlouva, uzavřená roku 1606, je významná z několika důvodů. Podmínky všech předchozích smluv diktovali Turci ve svém

hlavním měšť – Istanbulu. Tato smlouva však byla vyjednána na neutrální půdě – na ostrově na řece Dunaj, nacházejícím se na hranici mezi oběma stranami. Snad ještě významnějším faktem však bylo uznání císaře jako „pádešáha“. Až dosud bylo totiž obvyklou praxí Osmanů označovat evropské vladaře buď méně významnými osmanskými tituly, například *bej*, nebo mnohem běžněji takovými názvy, které za evropské tituly pokládali. Tak například osmanské dopisy anglické královně Alžbětě I. ji titulovaly jako „Královna (*Kıraliçe*) vilájetu Anglie“, zatímco císař byl titulován jako „Král (*Kıral*) Vídně“.[7] *Kıral* a *Kıraliçe* jsou pochopitelně evropské výrazy, které nejsou tureckého původu a Osmané je hojně využívali natolik obdobným způsobem, jakým imperiální Británie používala původní tituly pro potomky místních vládců v Indii. Titulování císaře jako „pádešáh“, tedy hodností, kterou si osmanští sultáni vyhradili sami pro sebe, představovalo formální uznání vzájemné rovnosti.[8]

Zatímco muslimové cítili vůči nevěřícím na Západě všeobecné pohrdání, vůbec si neuvědomovali jejich schopnosti ve zdokonalování zbrojní techniky a válečného umění. Počáteční úspěch křižáků v Levantě však zapůsobil na muslimská vojenská oddělení natolik, že alespoň uznala vyšší kvalitu západních zbraní, z čehož vyvodila důsledky a snažila se o rychlou nápravu. Západní váleční zajatci byli posíláni na práce při výstavbě pevnostních systémů, zaměstnávali se západní žoldnéři i dobrodruzi a do Osmanské říše začaly plynout zbraně a jiný válečný materiál. Objem tohoto dovozu v průběhu dalších staletí vytrvale vzrůstal. Dokonce i v době, kdy postupovali do jihovýchodní Evropy, nakupovali osmanští Turci od evropských křesťanských dodavatelů velice potřebnou výstroj a výzbroj pro své loďstvo i pozemní armádu, snažili se o získávání evropských odborníků a evropské křesťanské bankovní domy jim dokonce pro tento účel poskytovaly finanční krytí. To, co je dnes známo jako „konstruktivní angažovanost či spolupráce“ má dlouhou historii.

Tyto skutečnosti však měly pramalý vliv na muslimské vnímání i postoje, pokud muslimské armády pokračovaly ve svých vítězstvích v

těch zemích, které tvořily zeměpisná srdce příslušných oblastí. Sultáni, kteří nakupovali válečný materiál i vojenské odborné schopnosti za hotové peníze, nespátkovali v tomto počínání nic jiného než obchodní transakci. Turci převzali zejména takové vojenské vynálezy jako pistole a děla, které dokázali používat se značnou účinností, aniž by upravili svůj pohled na barbarské nevěřící, od kterých tyto zbraně získávali.

Existovaly však i některé nonkonformní hlasy. Už v 16. století si osmanský velkovezír, tehdy již na odpočinku, všiml, že zatímco muslimské armády mají převahu na souši, na moři síla nevěřících soustavně vzrůstá. „Musíme je přemoci,“ konstatoval.[9] Jeho zpráve se však nedostalo téměř žádné pozornosti. Na začátku 17. století zaznamenal další osmanský úředník znepokojivou přítomnost portugalských, nizozemských a anglických obchodníků plavících se v asijských vodách a varoval před možným nebezpečím, které by z takové situace mohlo vyvstat.[10]

Toto nebezpečí bylo reálné a stále vzrůstalo. Když portugalský mořeplavec Vasco da Gama obeplul Afriku a dostal se na konci 15. století do Indického oceánu, otevřel tím novou námořní cestu mezi Evropou a Asií, pro Střední východ to však znamenalo dalekosáhlé důsledky, nejprve obchodní a později i strategické. Už v roce 1502 vyslala Benátská republika, hlavní držitel prebendy pro východní obchod s kořením, do Káhiry posla, jehož cílem bylo varovat egyptského sultána před nebezpečím, které tato nová námořní cesta představovala pro jejich vlastní obchod. Sultán těmto výstrahám přikládal zpočátku jen nepatrný význam, avšak prudký pokles příjmů z celních poplatků jej donutil, aby tomuto novému problému věnoval mnohem pečlivější pozornost. Egyptské námořní výpravy proti Portugalcům ve východních vodách však neskončily úspěšně, a zaručeně tak přispěly k porážce egyptského sultanátu v letech 1516–17 a k začlenění všech jeho ovládaných území do Osmanské říše.

Tento úkol nyní převzali Osmané, nedařilo se jim však o nic lépe. Jejich úsilí o zkřížení portugalských plánů v Africkém rohu a v Rudém

moři bylo nanejvýš bezvýsledné. Nedostatek osmanského zájmu o tyto události nejlépe ilustruje odezva na naléhavou žádost o pomoc ze strany Acehu na Sumatře. Roku 1563 vyslal muslimský panovník Acehu do Istanbulu poselství s žádostí o pomoc v boji proti Portugalcům, jeho součástí byl i lákavý dodatek – souhlas několika nemuslimských panovníků této oblasti s konverzí k islámu, pokud jim Osmané přijdou na pomoc. Osmanští Turci se však zabývali daleko naléhavějšími záležitostmi – obléháním Malty a uherského Szigetvaru a úmrtím sultána Süleymana Nádherného. Po dvou letech průtahů nakonec shromáždili loďstvo, čítající devatenáct galér a několik dalších lodí s nákladem zbraní a zásob, které vyplulo na pomoc obleženému Acehu.

Valná většina z těchto lodí však nikdy do Acehu nedoplula. Větší část této vojenské expedice byla totiž odkloněna, aby uskutečnila daleko naléhavější úkol – znovunastolení a poté rozšíření osmanské svrchovanosti v Jemenu. A tak k břehům Acehu dopluly jen dvě lodi, na jejichž palubách se nacházeli kovolitci na výrobu děl a dělových koulí, dělostřelci i technici a zároveň děla i další válečný materiál. Místní panovníci přijali posádky lodí do svých služeb a využívali je pro své neúspěšné pokusy o vypuzení Portugalců. Zdá se, že tato událost ve své době proběhla zcela bez povšimnutí a je známá jen díky dochovaným dokumentům z tureckých archivů.[11] Ať už to byla nedbalost či úmysl, Osmané měli pravděpodobně štěstí, že se nedostali s portugalskou námořní mocí ve východních mořích do žádného vážného střetu, jejich loďstvo, výhradně na bázi středomořských galér, by sotva obstálo v boji s portugalskými karakami a galeonami, které byly konstruovány pro podmínky Atlantického oceánu, a tudíž byly větší, měly vyšší tonáž, byly lépe vyzbrojené a daly se mnohem lépe ovládat.

Vliv nové zaoceánské cesty mezi Evropou a Asií na přepravovaný objem obchodu přes Střední východ byl menší, než se dříve předpokládalo. Tranzitní obchod Středního východu s kořením a dalšími komoditami mezi jižní a jihovýchodní Asií na jedné straně a evropskými břehy ve Středozemním moři na straně druhé nepřestával vzkvétat po celé 16. století. Avšak v 17. století vznikla nová a – pro

Střední východ – daleko nebezpečnější situace. V tomto období už totiž Portugalci, Nizozemci a další Evropané nebyli v Asii jen pouhými obchodníky. Zakládali zde vlastní opěrné body, z nichž postupně vznikaly jejich koloniální državy. S rozšiřováním své moci nejprve z mořských vod do námořních přístavů a poté i dále do vnitrozemí tak tyto nově vznikající evropské koloniální říše na území Asie začaly kontrolovat významná centra obchodu mezi Východem a Západem, a tímto bočním obchvatem velmi účinně obklíčily Střední východ.

Střední východ však nebyl ohrožen jen západoevropskou expanzí do jižní Asie. V té době byla totiž zahájena také ruská expanze do severní Asie, kde se tamní muslimští panovníci začali obracet s žádostmi o pomoc na tehdejší největší muslimskou mocnost – Osmanskou říši. Tyto žádosti nekončily bez odezvy. Roku 1568 Osmané zkoncipovali plán, jehož cílem bylo vybudování průplavu přetínajícího Suezskou šíji, který měl spojit Středozemní moře s Rudým mořem, následujícího roku byly navíc zahájeny práce na vyhloubení průplavu mezi řekami Donem a Volhou. Zjevným záměrem těchto plánů bylo rozšíření vlastní námořní moci mimo oblast Středomoří, na jedné straně do vod Rudého moře a Indického oceánu a na straně druhé do Černého a Kaspického moře. Oba projekty, jak se zdá, však Osmané chápali jen jako vedlejší činnost a opustili je ihned, jakmile se objevily první vážné problémy. S koncem 16. století se Osmané přestali aktivně angažovat na obou frontách – proti Rusům v severní a Střední Asii i proti Západoevropanům v jižní a jihovýchodní Asii. Místo toho soustředili své hlavní úsilí na boj v Evropě, který oprávněně chápali jako ústřední bitevní pole mezi islámem a křesťanstvím, konkurenčním vyznáním soupeřícím o osvětu – a ovládnutí – světa.

Úspěchy Západoevropanů na bitevních polích a na mořích, nacházejících se za hranicemi jejich teritoriálních vod, doprovázelo méně viditelné, avšak všudypřítomné a daleko závažnější vítězství na obchodních trzích. Objevení Nového světa a využívání jeho bohatství zajistilo poprvé křesťanské Evropě dostatečné zásoby zlata a stříbra.

Úrodná půda v nových koloniálních územích umožňovala Evropanům pěstovat nové plodiny, a to dokonce i ty, které se předtím do Evropy dovážely ze Středního východu, například káva či cukr. Nyní se vyvážely z nových koloniálních území i do zemí bývalých vývozců. Vyrůstající přítomnost Evropanů v jižní a jihovýchodní Asii tento proces urychlila a rozšířila a v jeho důsledku musela i tradiční řemeslná výroba na Středním východě čelit dvojímu ohrožení, a to jak za strany levnější asijské pracovní síly, tak i ze strany schopností Evropanů, kteří dokázali provozovat obchod na vyšší úrovni. Západní obchodní společnosti, podporované vládami svých zemí, tak představovaly na Středním východě novou sílu. Občas sice zazněl varovný hlas, ten však většinou zůstával bez odezvy.

Tento vývoj a probíhající změny ve vnitřních i vnějších záležitostech však zhoršovaly staré problémy a vytvářely nové – peněžní, daňové, finanční a nakonec ekonomické, sociální a kulturní –, jejichž rozsah a složitost se zvyšovaly.[12]

V rovnováze vojenských sil nedocházelo po větší část 17. století k žádným významnějším změnám. Téměř do poloviny století byla Evropa zaměstnávána třicetiletou válkou a jejími následky, zatímco Osmané byli zcela upoutáni vnitřními problémy a nebezpečím na východní frontě. Válka s Benátskou republikou, která vypukla v roce 1645, se zpočátku pro Osmanskou říši vyvíjela spíše nepříznivě. Benátčané, kteří po několik let úspěšně blokovali Úžiny, vyslali v roce 1656 své loďstvo do Dardanel a dosáhli zde námořního vítězství.

Ve stejném roce byl jmenován velkovezírem albánský paša Mehmet Köprülü. V období jeho vlády (1656–61) a vlády jeho syna a nástupce Ahmeta Köprülü (1661–78) prošel osmanský stát pozoruhodným procesem vnitřní přeměny. Tito obratní, rázní a nemilosrdní vládcí dokázali reorganizovat brannou moc říše, stabilizovat její finance a znovu zahájit boj s křesťanskou Evropou. K častým vojenským střetům docházelo v Polsku a na Ukrajině, a právě zde se Osmané poprvé střetli s Ruskem. Bahčisarajskou smlouvou z roku 1681 se Turci vzdali

svých nároků na Ukrajinu a souhlasili s poskytnutím obchodních výsad kozákům v Černomoří. Tento akt představoval hrozivou změnu, naznačující zrod nového a daleko nebezpečnějšího soupeře a zároveň počátek dlouhého, nelítostného a urputného zápasu.

Mezitím byl jmenován nový velkovezír Karamustafa Paša, švagr Mehmeta Köprülüho, jenž pokládal za svou povinnost obnovení slávy wazírské dynastie Köprülü. Roku 1682 zahájil novou válku proti Rakousku, jejímž vrcholem bylo druhé obléhání Vídně v roce 1683 (od 17. července do 12. září). Tento druhý neúspěšný pokus zmocnit se města výstižně vyjádřil soudobý osmanský kronikář Silihdar: „Byla to katastrofální porážka, tak obrovská, jakou osmanský stát nikdy od svého vzniku neutrpěl.“[13] Nezbyvá než obdivovat upřímnost, s jakou se Osmané s nepřijemnou skutečností vypořádávali.

Po neúspěchu před Vídní následovala řada dalších porážek. V roce 1686 byl ztracen Budín a období jednoho a půl století osmanské vlády v Uhrách skončilo. Tuto událost připomíná turecký dobový žalozpěv:

Ve fontánách už se více neumyjí, v mešitách už se více nepomodlí, místa, jež vzkvétala, jsou teď opuštěná, Rakušané obsadili náš přenádherný Budín.[14]

Ústup Turků od Vídně otevřel nové možnosti. V březnu 1684 Rakousko, Benátky, Polsko, Toskánsko a Malta, s požehnáním papeže, vytvořily Svatou ligu, jejímž cílem byl boj s Osmanskou říší. Rusko se připojilo ke katolickým mocnostem. Za vlády Petra I. Velikého vstoupilo do války proti Turecku a dosáhlo v ní významných úspěchů. Dne 6. srpna 1696 dobyl Petr I. Veliký Azov, který se stal první ruskou výspou na březích Černého moře.

V té době už byli Turci ochotni začít vyjednávat o podmínkách mírové smlouvy. Mírový proces byl zahájen tajnými jednáními mezi rakouským kancléřem a nově jmenovaným osmanským velkowazírem, doprovázeným – což bylo významné – Velkým dragomanem Porty, istanbulským Řekem Alexandrem Mavrokordatem. V říjnu 1698 se